

Azərbaycan Coğrafiyası Fənni Üzrə

Kollokvium Suallarının Cavabları

MÖVZU 1. Azərbaycan Respublikası ərazisinin formalaşmasının tarixi- - coğrafi aspektləri.

Sual 1 : Azərbaycan Respublikası ərazisinin formalaşmasının ilkin mərhələləri

Azərbaycan özünün ərazi formalaşmasında qədim tarixi-coğrafi yol keçmişdir. Azərbaycan sözünün mənası haqda müxtəlif fərziyyələr, fikirlər, deyimlər mövcuddur. Onun 3 söz birləşməsindən yaranmış olduğu daha real görünür. Onun, "Azər" oda sitayışı, "bay" uca və ya hündür yeri, "can" sözü isə hörmətli, şöhrətli mənalarını andırır.

Azərbaycanın ərazisi qədimdən 410 min kv.km sahəni əhatə edərək şimal-şərqdə Dərbənd də daxil olmaqla onun cənub sərhəddi Urmiya gölünün cənub və cənub şərq hissələrinə qədər uzanmışdır.

Azərbaycanın ərazisi insan həyatı üçün əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik olduğundan dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri sayılmışdır. Azərbaycan ərazisində ilk insan 350-400 min il bundan əvvəl yaşamış Azıxantrop hesab edilir. Onun qalıqları Fizuli şəhərinin 14 kilometrliyində, Quruşayın sol sahilində _ Tuğ çökəkliyində yerləşən və 1960-cı ildə açılmış Azıx mağarasında tapılmışdır. Dəniz səviyyəsindən 900 m yüksəklikdə yerləşən Azıx mağarasında təqribən 18-19 yaşlarında olan qadının üstündə 3 dişi olan çənə sümüyü, "Çaydaşı mədəniyyəti" nə aid olan qazıyıcı və deşici daş alətlər, ocaq yerləri 1967-ci ildə arxeoloq M.Hüseynov tərəfindən tədqiq edilmişdir. Mağaradan tapılan 45 növ heyvan sümükləri isə mağarada yaşayanların ovçuluqla məşğul olduqlarından xəbər verir. O zaman insanlar tayfa halında təbii mağaralarda yaşayırdı, birlikdə ov edirdi və qidalanırdı.

Hələ çox qədimdən Azərbaycan ərazisi monqolların, tatarların, makedoniyalılardan, ərəblərin istilalarına məruz qalmışdır. Nə edək ki, tarix boyu Azərbaycan

xalqının bəxtinə güclü işğalçı dövlətlərin məhrli planlarına məruz qalmaq "qismət" olmuşdur.

Tarixin keşməkeşli illərində Azərbaycan ərazisində milli azadlıq hərəkatları yüksəlmiş, dövlətçilik prinsipləri meydana gəlmiş, dövlətlər yaranmış və bu dövlətlər Yaxın və Orta Şərqlə tarixində çox böyük rol oynamışlar. Əsas məşğuliyyəti əkinçilik və heyvandarlıq sayılan, yerli xalqların adı ilə adlandırılan Manna dövləti yeni eranın IX-VII əsrlərində mövcud olmuşdur. Yeni eradan əvvəl VII əsrin sonu (672-ci il) VI əsrin ortaları Midiya, yeni eradan əvvəl 321-ci ildə Atropatena, yeni eradan əvvəl IV əsrin sonu - III əsrin başlanğıcı Albaniya, Girdman dövlətləri mövcudlaşmışlar. Manna, Midiya, Atropatena cənubda, paytaxtı Qəbələ olan Albaniya və paytaxtı Bərdə sayılan Girdman dövlətləri isə Azərbaycanın şimalında fəaliyyət göstərmişlər.

1501-1524-cü illərdə hakimiyyətdə olan Şah İsmayıl mövcud dövlətləri birləşdirərək dilləri Azərbaycan dili olan vahid Azərbaycan dövlətini yaratmışdır. Sonrakı illərdə vahid Azərbaycan yenidən quberniyalara, xanlıqlara parçalanmışdır.

Ərazi üstündə baş verən 1804-1813-cü il, 1826-1828-ci illər Rus-İran müharibələrinin 1813-cü il 12 oktyabr "Gülüstan" və 1828-ci il 10 fevral tarixli "Türkmənçay" sülh müqavilələri zor gücünə Azərbaycanın vahidliyini pozaraq onu Şimali və Cənubi Azərbaycana ayırmış, bununla da onun taleyini həll etmiş oldu. Cənubda 280 min kv.km-ə qədər ərazi, 30 mln. nəfərə qədər Azərbaycanlı yaşayan hissə İran imperiyasının tabeliyinə verilmiş olur. Gülüstan müqaviləsindən fərqli olaraq Araz çayı sərhəd olmaqla Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Naxçıvan və İrəvan xanlıqları da Rusiyaya qatılmışdır. Zor gücünə bağlanan "Türkmənçay" müqaviləsi vaxtı ermənilər deyirdilər ki: "Rus otunu yemək İran çörəyini yeməkdən yaxşıdır".

SUAL 2. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaranması

Azərbaycan ərazisinin şimal hissəsinin Rusiyaya birləşdirilməsinin siyasi nəticələrindən biri ,burada azadlıq,müstəqillik,suverenlik ideyalarının get-gedə daha da artması, Türk dünyası və eləcə də İslam aləmində ilk dəfə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaranması oldu. 1918-ci il may ayının 28-də 4 partiyanı təmsil edən 44 nəfər azərbaycanlı deputat Milli Şurada birləşərək yeni dövlətin - Azərbaycan Demokratik Respublikasının tarixin səhifəsinə gəldiyini bildiren 6 bənddən ibarət məşhur "İstiqlal Bəyannaməsi" ilə çıxış edirlər. Beləliklə, 1918-ci il may ayının 28-də çox əlamətfar tarixi bir gündə keçmiş Qafqaz canişinliyinin sarayında Milli Şuranın sədr müavini Həsənbəy Ağayevin sədrliyi ilə məsələni hərtərəfli və bütün təfərrüatı ilə müzakirə etdikdən sonra Milli Şura Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsi haqqında qətnamə qəbul etmiş oldu.Bu zaman Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin sahəsi 114 min kv.km. idi.29 may 1918-ci ildə İngiltərənin və Rusiyanın təsiri ilə Azərbaycanın İrəvan ərazisi paytaxt və dövlət yaratmaq üçün Ermənistanı verilmişdir. Məlumdur ki, erməni daşnaqları 1918-ci ildə Bakını zəbt etmişlər.Bunun qarşısını almaq üçün o zaman Gəncədə yerləşən Azərbaycan hökumətinin xahişi ilə Türk ordusu 1918-ci ilin iyun ayının 22-23-də Gəncəyə daxil olur və Türkiyə Hərbi Nazirinin qardaşı Nurpaşanın rəhbərlik etdiyi türk ordusu Qafqaz İslam Ordusu ilə birləşərək Qafqaz-Türk-İslam Ordusunu əmələ gətirərək yavaş-yavaş hərəkət etməklə Bakını sentyabrın 15-də daşnaklardan azad etdilər.Ona görə də, indiki " Şəhidlər xiyabanı"nda vuruşmada həlak olan türk əskərlərinin xatirəsini əbədiləşdirmək üçün abidə ucaldılmışdır.

Azərbaycan bayrağının 3 rəngli- mavi,qırmızı,yaşıl rəngli bayrağı ideyası Ziya Göyaltı və Əlibəy Hüseynzadə tərəfindən irəli sürülərək 1928-ci il noyabrın 9-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə təsdiq

edilmişdir.Böyük öndər M.K.Atatürkün vaxtilə söylədiyi : " Azərbaycan bayrağını Türkiyə bayrağı yanında, Türkiyə səmasında dalğalanmasını görmək bütün millətimiz üçün böyük bir bayramdır" kəlamı artıq həqiqətə çevrilmişdir.Müstəqillik Tiflisdə elan edilmiş,ilk paytaxt Gəncə şəhəri seçilmiş,sonradan hökumət Gəncəyə köçərək onu paytaxt hesab etmişdir.Dünyanın bir çox ölkələri Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətini tanısalər da Rusiya onun müstəqilliyini tanımayaraq 23 aydan sonra XI ordunun yeridilməsi ilə ADC-nin müstəqilliyini süquta yetirərək onu 28 aprel 1920-ci ildə yenidən Rusiyaya qatmış oldu.Bu, Azərbaycan xalqının öz müqəddaratını müstəqil müəyyən etməyə qadir olduğunu bir daha sübut etmiş oldu.

SUAL 3. Azərbaycan 68 il, 11 ay, 7 gün Rusiya tərkibində.

Azərbaycan 28 aprel 1920-ci ildə yenidən Rusiyaya qatılmış oldu. Rusiya bununla kifayətlənməyərək qədim Azərbaycan torpaqları olan İrəvan xanlığının yerində Ermənistan adlı qondarma bir dövlət yaratdı. Bununla da qane olmayan Rusiya 1924-cü ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin əzəli torpaqları olan Zəngəzur, Şərur-Dərələyəz qəzalarını, Göyçə mahalını, Qazax qəzasının yarısından çoxunu necə deyərlər qoparıb Ermənistana verdi. Beləliklə Azərbaycan ərazisi 97 min kv.km-ə endirmiş oldu. Bununla da Naxçıvan ərazisi Azərbaycandan ayrı salınaraq anklav vəziyyətə düşərək mühasirə vəziyyətinə salınmış oldu. Digər tərəfdən Rusiyanın təkidi ilə 7 iyul 1923-cü ildə qondarma Daöliq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı. Muxtariyyət prinsiplərinə müvafiq olaraq 9 fevral 1924-cü ildə Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası da yaranmış oldu. Deyilənlərlə yanaşı Rusiya Ermənistanla 1920-ci ilin dekabrında dostluq əməkdaşlıq müqaviləsini də imzaladı. Beləliklə, gözümüz baxa-baxa Azərbaycan ərazisi daha 28 min kv.km azaldılaraq 86,6 min kv.km-ə endirilmiş oldu.

Azərbaycan 12 mart 1922-ci ildə ZSFSR-nin tərkibinə, 30 dekabr 1922-ci ildə isə RSFSR, Ukrayna, Belorusiya ilə birlikdə SSRİ-ni yaratmış oldular. 1936-cı ilin 5 dekabrında Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində "müstəqil" müttəfiq respublika kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Ermənistan uzun illərdən bəridir ki, qonşu dövlətlərin əraziləri hesabına "Böyük Ermənistan" adlanan bir dövlət yaratmaq xülyasına düşmüşdür. Bu məqsədlə də hələ 1948-51-ci illər ərzində indiki Ermənistandan Azərbaycanın əzəli torpaqlarından 200 minə yaxın azərbaycanlılar zorla köçürülmüşlər. Bu siyasət davam etdirilərək 1988-ci ildən bu vaxta qədər yenidən 207 min azərbaycanlı qədim dədə-baba yurdlarından çıxarılarək kütləvi surətdə qovulmuşlar.

Yuxarıda göstərilən təxminən 71 il ərazində Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində olsa da siyasi,iqtisadi,mənəvi mədəni inkişafını artırmış və özünə layiqli yer tutmuşdur.

SUAL 4. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranması.

1991-ci ilin avqustunda Moskvada baş vermiş uğursuz dövlət çevrilişi bir növ SSRİ-nin 8 dekabrda dünyanın siyasi xəritəsindən silinməsinə gətirib çıxardı. SSRİ-nin dağılması nəticəsində 18 oktyabr 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqda Konstitusiya Aktını qəbul etmişdir.29 dekabr 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasında ümumxalq səsverməsi keçirilmiş və Azərbaycan xalqı Respublikanın dövlət müstəqilliyinə yekdilliklə səs vermişdir. Beləliklə də, Azərbaycan Respublikası 18 oktyabr 1991-ci ildən müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərməkdədir.

Azərbaycan Respublikası 2-ci dəfə öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bir çox başı bəlalı hadisələrlə üzləşməli olmuşdur. "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyası ilə yaşayan erməni daşnaq hərbi birləşmələri havadarlarının köməkliliyi ilə 1988-1994-cü il may ayının 12-nə qədər Azərbaycan ərazisinin 20%-ə qədərini zəbt etmiş,soyqırımlar törətmiş və sairə. Bu vaxta qədər Azərbaycanın zəbt olunmuş əraziləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- sahəsi 4,4 min kv.km olan keçmiş DQMV:
- Xankəndi- 26 dekabr 1991-ci ildə;
- Xocalı- 26 fevral 1992-ci ildə;
- Şuşa- 8 may 1992-ci ildə;
- Xocavənd- 2 oktyabr 1992-ci ildə
- Ağdərə-17 iyul 1993-cü ildə
- Laçın- 17 may 1992-ci ildə, sahəsi-1835 kv.km;

- Kəlbəcər - 2 aprel 1993-cü ildə,sahəsi 1936 kv.km;
- Ağdam-23 iyul 1993-cü ildə,sahəsi 1094 kv.km;
- Cəbrayıl-23 avqust 1993-cü ildə,sahəsi 1050 kv.km;
- Fizuli- 23 avqust 1993-cü ildə,sahəsi 1386 kv.km;
- Qubadlı-31 avqust 1993-cü ildə,sahəsi 802 kv.km.
- Zəngilan-29 oktyabr 1993-cü ildə,sahəsi 707 kv km.
- Cənubi Azərbaycan 1813-1828-ci illərdə sahəsi 280 min kv.km
- Rusiya əsarətində,sahəsi 130 min kv.km
- İrəvan xanlığı, 1928-ci ildə Ermənistanə verilmiş, sahəsi 9 min kv.km.
- Dərbənd xanlığı, Rusiyaya verilmiş, sahəsi-7 min kv.km
- Zəngəzur,Göyçə, Dərələyəz,Dilican əraziləri Ermənistanə verilmişdir
- Borçalı mahalı Gürcüstana verilmiş, sahəsi 27,4 min kv.km

Azərbaycanın hal-hazırda 86,6 min kv.km ərazisi BMT tərəfindən təsdiqlənmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan ümumilikdə 80%-ə qədər ərazisi qonşu dövlətlərin nəzarəti altındadır.

Azərbaycanın erməni silahlı birləşmələri tərəfindən zəbt olunmuş ərazilərinin qeyri-şərtsiz azad olunması haqda 1993-cü ildən BMT-nin 822,853, 874,884 sayılı qətnamələri mövcud olsa da Ermənistan bu qətnamələrin yerinə yetirilməsinə məhəl qoymur.

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini ilk dəfə tanıyan Türkiyə, Rumıniya,Pakistan,İsveçrə, ABŞ,RF və digər ölkələr olmuşlar.

SUAL 5. Müasir Azərbaycan Respublikası Dünya xəritəsində.

Müasir Azərbaycan Respublikasının sahəsi 86,6 min kv.km, paytaxtı Bakı şəhəri olmaqla şimaldan cənuba 400 km, qərbdən-şərqa 500 km məsafədə uzanaraq $38^{\circ}25'$ - $41^{\circ}55'$ şimal enlikləri ilə $44^{\circ}50'$ - $50^{\circ}51'$ şərq uzunluqları arasında Ön Qafqazda yerləşməklə 3472 km dövlət sərhədlərinə malikdir. Onun Xəzər dənizində Bakı və Abşeron arxipelaqları da olmaqla ərazisinin 60%-dən çoxu dağlıq relyefə malik olmaqla 18% ərazisi isə dəniz səviyyəsindən alçaqda yerləşir. Relyefin orta hündürlüyü 657 m təşkil edir. İqlimində 4 aparıcı iqlim tipi, mütləq maksimal t 44°C mütləq minimal t -33°C olmaqla 65% subtropik, 33% mülayim iqlimlə səciyyələnir. Atmosfer yağıntıları 96-2767 mm arasında dəyişərək 33665 km ümumi uzunluğu olan 8359 çay, 5,1 kub km. ehtiyatı olan yeraltı sular, 4500-dən artıq ali bitki növü, 2,7 trln kub m təbii qaz ehtiyatı, 3-13 mlrd t neft ehtiyatı, dünyada 2-ci ahtiyatlı alunit yataqları mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasına (ümumxalq səsverməsi yolu ilə 5 ildən bir seçilən Prezident idarə edir, ali qanunverici orqan Milli Məclis, İcraedici orqan Nazirlər Kabinetidir. Ölkədə respublika idarəetmə üsulu mövcuddur. Onun Dövlət rəmzlərindən olan 3 rəngli bayrağı, gerbi, dövlət himnə, dili, pul vahidi vardır. Dövlət Bayrağı Respublika müstəqilliyinin simvoludur. Onun üzərindəki bərabər plçüyə malik mavi zolaq türkçülüyn, qırmızı zolaq müasirliyin və demokratiyanın ,göy zolaq isə islamçılığın rəmzləridir.

Bayraq üzərində yerləşən ay və ulduz xoşbəxtliyin, firavanlığın, əminamanlığın rəmzləridirsə , Dövlət Gerbi azadlığın və müstəqilliyin rəmzini əks etdirir. 27 may 1992-ci ildə qəbul edilmiş sözləri Əhməd Cavadın, musiqisi Üzeyir Hacıbəyovun olan Dövlət Himni Azərbaycan Respublikası dövlətinin müstəqilliyinin və milli birliyinin müqəddəs simvoludur. 8 guşəli ulduz isə ərəb-əks əlifba ilə Azərbaycan sözünü andırır.

2 mart 1992-ci ildən BMT-nin, 10 iyul 1992-ci il ATƏT-in , 25 yanvar 2001-ci ildən Avropa Şurasının, 24 sentyabr 1993-cü ildən MDB-nin üzvü olan Azərbaycan Respublikası şimaldan RF ilə -390 km, şimal-qərbdən Gürcüstanla - 480 km, Qərbdən Ermənistanla -1007 km, Cənubdan İranla-765 km, cənubi-qərbdən Türkiyə ilə -15 km, Xəzər dənizi ilə-825 km məsafədə sərhədlənir.

Azərbaycan Respublikası 5 təbii vilayətə, 19 fiziki-coğrafi rayona, 10 iqtisadi-coğrafi rayona ayrılmaqla 66 inzibati rayona, 78 şəhərə, 262 sayda qəsəbəyə, 4255 kənd yaşayış məntəqəsinə, habelə 1 Muxtar Respublikaya malikdir.

Müasir Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra bütün iqtisadi-siyasi sahələrdə öz suveren hüquqlarını gerçəkləşdirməyə və müstəqil siyasət yeritməyə başlamaqla onların aparıcı istiqamətlərini müxtəlif mülkiyyət formaları əsasında yaradılan iqtisadi sistem, bazar münasibətlərinə keçid və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya təşkil etməkdədir. Get-gedə Azərbaycan Respublikası ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında tarizdə dövlətləşmiş naaliyyətlərə, neft və qeyri-neft sektorunda irəliləyişlərə malik olmuş, habelə dünyada tanınan ölkəyə çevrilmişdir. İqtisadiyyatın bütün sahələrində aparılan islahatlar , qısa zaman kəsiyində insan kapitalının inkişafına, ölkədə yoxsulluq və işsizlik səviyyəsinin minimuma endirilməsinə, sosial infrastrukturun inkişafına, dövlət büdcəsindən sosial sahələrin inkişafına ayrılan maliyyə vasitələrinin daha da artırılması hesabına əhalinin həyat səviyyəsinin davamlı yüksəldilməsinə imkan yaratmışdır.

2014-cü il 7-si iyula qədər Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə 57 səfirliyi, Beynəlxalq təşkilatlar yanında 5 daimi nümayəndəliyi, 9 baş konsulluğu, 7 təmsilçilik ofisi, 5 fəxri konsulluğu fəaliyyət göstərirə, Azərbaycan Respublikasında isə xarici ölkələrin 58 dövlət səfirliyi, 4 baş konsulluğu, 10 fəxri konsulluğu, 20 beynəlxalq təşkilatın nümayəndəliyi fəaliyyət göstərməkdədir.

MÖVZU 2. Azərbaycan Respublikasının təbii şəraiti, təbii ehtiyatları və onların qiymətləndirilməsi.

SUAL1. Azərbaycan Respublikası ərazisinin geoloji və tektonik quruluşu.

Azərbaycan Respublikası ərazisini təşkil edən süxurlar müxtəlif geoloji dövrün törəmələridirlər. Kembriyə qədərki süxurlar Naxçıvanda, Sədərəkdə, Dərələyəzdə aşkarlansalar da, Paleozoy çöküntüləri Tovuz rayonu ərazisində yayılmışdır. Mezazoy çöküntülərinə gəldikdə isə onlara Böyük və Kiçik Qafqazın yüksək və alçaq dağlıq sahələri üçün səciyyəvidir. Kaynazoy erasının paleogen, neogen və IV dövrün çöküntüləri qumdaşlarından, əhəng daşlarından, vulkan mənşəli çöküntülərdən ibarətdir. Ən qədim süxurların yaşı 450 mln. ilə qədər olduğu halda, ən cavanları Xəzər sahillərində müşahidə edilir. Respublika ərazisində yayılmış süxurlar maqmatik, metamorfik və çökmə mənşəlidirlər.

Azərbaycan Respublikası ərazisi seysmik rayonda yerləşməklə ən dağıdıcı zəlzələlər 1139-cu ildə Gəncəbasarda, 1859-cu il may ayının 29-u və 30-unda isə Şamaxıda baş verməklə böyük itkilərə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının ərazisi cavan Alp-Himalay geosinklinal qurşağında yerləşərək 5 tektonik zonaya ayrılır. Bunlar Qusar maili düzənliyini, Şollar düzünü, Samur-Şabran ovalığını əhatə edən Ön Qafqaz çökməsindən Böyük Qafqaz tektonik zonasından, Kiçik Qafqaz tektonik qalxması və Talış dağları, Kür tektonik çökməsi habelə cavan Arazboyu sahəsindən ibarətdir.

SUAL 2. Azərbaycan Respublikası relyefinin xarakteristikası.

Fiziki-coğrafi ünsürlərə ərazinin coğrafi yerləşməsi, relyefi, iqlimi, torpaq-bitki örtüyü və heyvanat aləmi daxildir. 3472 km dövlət sərhəddinə malik olan Azərbaycan Respublikasının ucqar nöqtələri şimalda 3646 m hündürlüyə malik olan Quton dağı, cənubda Astara çayı, qərbdə Candar gölü və Sədərək, şərqdə isə Şahdili sayılır.

Respublikanın relyefi Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz, Talış dağlıq sahələri, eləcə də Kür-Araz ovalığı, Lənkəran və Arazboyu düzənliklərdə daha da mürəkkəbləşir. Relyef səthinin müylliliyi şimal-qərbdən cənub-şərq istiqamətində olub, dəniz səviyyəsindən - 27 m alçaqda yerləşməklə 4466 m yüksəkliyə qədər yüksəlir. Relyefin hündürlük amplitudası 4500 m-ə qədər çata bilərək orta hündürlüyü 657 m təşkil edir. Relyefin 18%-i dəniz səviyyəsindən alçaqdadır. Belə hal yeraltı suların səthə yaxın yerləşməsindən, torpaqların şorlaşmasından xəbər verir.

Tinov-Rossodan (3385m) başlayaraq Abşeron yarımadasına kimi 1500 km məsafədə uzanan Böyük Qafqaz Yan silsilədən, Baş Suayrıcıdan ibarətdir. Ən hündür zirvəsi Respublika ərazisində Bazardüzündə 4466 metrə çatır. Bu hissədə Govdağ və Nialdağ silsilələri ilə yanaşı Qusar maili düzənliyi, Şollar, Samur-Şabran düzənlikləri, Qobustan, Qanıx-Əyriçay çökəkliyi, Acınohur-Ceyrançöl alçaq dağlıq sahələri mürəkkəbliyə səbəb olur.

Azərbaycan Respublikası ərazisində Kiçik Qafqaz bir sıra dağ silsilələri və yaylalardan ibarətdir. Murovdağ, Şahdağ, Şərqi Göyçə, Qarabağ, Zəngəzur, Dərələyəz, Soyuqdağ, Dəmirlidağ, Gəlinqaya, İlandağ, Dəhnə dağlıq sahələri, Qarabağ vulkanik yaylası, habelə Biçənək aşırımının olması bu hissədə də ərazi relyefinin mürəkkəbliyinə şərait yaradır.

Ərazinin cənub-şərqində yerləşən Talış, Peştəkar, Buzovar silsilələrinin birləşməsindən mövcudlaşan və hündürlüyü Kömürgöy zirvəsində 2493 metrə, Qızıurdu zirvəsində 2433 metrə çatan Talış dağ sistemi şimal-qərbdən cənub-şərq istiqamətində uzanmaqdadır. Talış dağları Kiçik Qafqaz dağlarından Elbrus dağlarına (5604m) keçid həlqəsini təşkil edir. Respublika ərazisinin mərkəzi hissəsində Böyük və Kiçik Qafqaz dağları arasında ərazisinin 40%-i dəniz səviyyəsindən alçaqda yerləşən, 200 km qərbdən şərqə, 150 km şimaldan cənuba uzanan, Cənubi Qafqazın ən böyük düzənliyi sayılan Kür-Araz özünə yer tapmışdır. O Gəncə-Qazax, Naftalan, Qarabağ, Mil, Muğan, Şirvan, Qarayazı, Cənub-Şərqi Şirvan, Salyan düzləri formalaşmışdır.

Araz çayı boyu uzunluğu, yüksəkliyi 600-1200 m arasında dəyişən Arazboyu düzənliyi Şərur, Ordubad, Sədərək, Böyükdüz, Naxçıvan, Vaycı, Gülistan, Gəyən, İncə daxili düzləri hesabına formalaşmışdır

Abşeron yarımadasından şimal istiqamətində Xəzər dənizi sahili boyunca Qusar maili düzənliyinə söykənən Samur-Şabran ovalığının da bir hissəsinin relyefi dəniz səviyyəsindən alçaqda yerləşmişdir.

Relyefin mürəkkəbləşməsində neft və qaz ehtoyatlarının olmasından xəbər verən 250-dən çox palçıq vulkanlarının olmasıdır. Dünyanın 26 ölkəsində 900 saydan az olmayan palçıq vulkanları Respublika ərazisində Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda 140, Şamaxı-Qobustanda 67, Abşeron Arxipelaqında 12, Bakı Arxipelaqında 30 sayına malikdir. Eləcə də, Xəzər sahil zonasında, Kürboyu, Kür-Qabırçı çayları ərazilərində relyefin mürəkkəbləşməsinə səbəb olmuşlar. Onlardan ən böyükləri Torağay (401m), Qalmaz, Böyük Kənizdağ, Keyrəki (131m), Bozdağ (290m), Xərə-Zirə, Lökbatan (86m), Quşçu, Axtarma-Paşa, Çeyilədağ, Böyük Dağ (100m) və başqalarıdır.

Milli Məclisin qərarı ilə 23 palçıq vulkanı " Təbiət abidəsi" kimi qəbul edilmişdir.

SUAL3. Azərbaycan Respublikası iqliminin qısa şərhı.

Azərbaycan Respublikasında təsərrüfat sahələrinin inkişafı və yerləşdirilməsində, insanların məskunlaşmasında və əmək fəaliyyətlərində heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən təbii amillərdən biri də hava, külək, temperatur, günəş radiasiyası, atmosfer təzyiqi, işıq, bulud, atmosfer yağıntısı, rütubət, ildırım çaxması, şimşək elementlərini çündə birləşdirən müəyyən ərazi üçün xarakter olub çoxillik hava rejimi sayılan iqlim amilidir. Yaxşı haldır ki, Azərbaycan Respublikası Yer Kürəsinin subtropik və mülayim iqlim qurşaqlarının təmasında yerləşərək 65% subtropik, 33% mülayim, 2% yerli və cənubdan sızıb gələn tropik hava kütlələrinin təsirindən formalaşan iqlim növü və 9 iqlim tipləri ilə xarakterizə olunur. Ölkədə havanın maksimal temperaturu Culfada $+44^{\circ}\text{C}$, minimal temperaturu Naxçıvanda -37°C (1933-cü ildə), atmosfer yağıntıları 90-2767mm (1959-cu ildə Gərgilanda), günəş radiasiyası 120-160 kkal kv/sm, illik günışli saatların miqdarı 1800-2900 saat/il, fəal temperaturun həddi $4500-5000^{\circ}\text{C}$ -ə çatması müşahidə edilir.

Azərbaycan Respublikası iqliminin formalaşmasında ölkənin coğrafi mövqeyi, relyefi, Xəzər dənizi, Böyük Qafqaz dağlarının şimaldan yerləşməsi, beləliklə 8 növ hava kütlələri və atmosfer dövrəni fəal iştirak edir.

SUAL4. Azərbaycan Respublikasının hidroqrafiyası, torpaq-bitki örtüyü, heyvanat aləmi, rekreasiya şəraiti.

Azərbaycan Respublikasında ümumi ehtiyatı 30 kub.km təşkil edir. Ərazidə su ehtiyatının qeyri-bərabər paylanması 12 hidroloji rayonun ayrılmasına səbəb olmuşdur. Ölkədə ümumi uzunluğu 33665 km-ə çatan 8359 irili-xırdalı çay mövcuddur. Çayların hidroenerji potensialı 43,5 mlrd.kvt/saatdan çox deyildir. Kür çayının uzunluğu 1515 km olmaqla öz mənbəyini Türkiyənin 2741m hündürlüyə malik olan Qızılgədək zirvəsindən götürərək Azərbaycan Respublikası ərazisinin 906 kilometrini qət edir. Araz çayı isə öz başlanğıcını Türkiyədə hündürlüyü 2990m olan Bingöl zirvəsindən əldə edərək 1072 km məsafədə uzanır. Ölkədə xeyli sayda suvarma kanalları, 14 min sayda su artezianları, 140-dan az olmayan su anbarları, ümumi sayı 700-ə yaxın olsa da 250-yə qədər fəaliyyətdə olan göllər vardırsa, ümumi sahəsi 400 min kv.kmolan Xəzər dənizinin Azərbaycan sektoru vardır.

Ölkədə iostehsalın anası sayılan torpaq fondu 8,7 mln.ha olmaqla 90-a qədər tipə, 25-ə qədər növə ,60-a yaxın yarımnovlə xarakterizə olunur. Bundan 55,1%-i kənd təsərrüfatı üçün yararlıdır. Respublikada 4500 sayda ali bitki növü vardır. Ərazinin 1213,7 min ha-nı və ya 12%-ni meşə sahəsi təşkil edir. Meşə ilə örtülü sahə isə 989,5 min hektardır. Meşələr Böyük Qafqazda -48,5%, Kiçik Qafqazda-34,5%, Talış dağlarında -14,5%, Kürboyu ərazilərdə-2,5% əraziyə malikdir. Ölkədə 15 mindən çox heyvan növünün olduğu aşkarlanmışdır. Latın mənşəli olmaqla bərpa olunan mənəvi bildiren rekreasiyaya insanların fiziki və mənəvi qüvvələrini bərpa edən istirahət sahələri ilə yanaşı turistlərə, istirahət etməyə gələnlərə müxtəlif xidmət göstərilməsi daxildir. Ölkədə rekreasiya mənbələri 25 rayonda özünü daha yaxşı göstərir.

SUAL5. Azərbaycan Respublikasının təbii sərvətləri.

Təbii sərvətlər anlamı insan həyatının və məhsuldar qüvvələrin inkişafı və yerləşdirilməsi üçün təbiətdən istifadə edilən və gələcəkdə istifadəsi mümkün olan təbii komponentlərin cəmi kimi qəbul edilir.

Ümumilikdə, təbii sərvətlər tükənən və tükənməyən növlərə ayrılır. Tükənməyənlərə suyun, küləyin, günəşin, atmosfer havasının, yerin təkinin enerjiləri aid edilirdə, tükənənlərə mineralları, meşələri aid etmək mümkündür. Tükənənlər özləri də bərpa olunan və ehtiyatları bərpa olunmayan qruplara ayrılırlar. Mineralların ehtiyatları bərpa olunmursa, tükənən-lakin bərpa olunan təbii sərvətlərə meşələri daxil etmək mümkündür. Respublikada Abşeronda, Quba-Xaçmazda, Gəncə-Qazax zonasında, Yuxarı Qarabağda, Mil-Muğanda, Xəzər dənizində 3-13 mlrd. t neft ehtiyatının, göstərilən neft ehtiyatları yataqları ilə yanaşı Qaradağda, Gürgan, Zirə, Abşeron, Bahar, Dan Ulduzu, Ümid, Şahdəniz və s. kimi yataqlarda 2,7 trln. kub metrədən çox olan qaz ehtiyatının, 1887-ci ildə almanlar tərəfindən aşkarlanmış dünyada yeganə müalicə əhəmiyyəti kəsb edən Naftalan neftinin, Azəri-Çıraq-Günəşli neft yataqlarının, Kəlbəcər-Laçın zonasında 6 civə yatağının, Balakən-Zaqatala mis kolçedanının, Zod, Canyataq, Gülyataq, Veynəli, Qızılbulaq qızıl yataqlarının, ehtiyatı 276 mln t olan Daşkəsən dəmir filizi yatağının, 130 mln t. ehtiyatı olan Zəylik alunitinin, 1,3 mln. t ehtiyatı olan Naxçıvanda duz yatağının, İsmayıllı, Quba, Şamaxı, Qobustanda 450 mln. t. Olan şist yataqlarının; Mağavuz, Qəbələ kömür ehtiyatlarının, Qazaxda bentonit gilinin, 300-dən çox mineral suların; 5 yodlu-bromlu su hövzələrinin aşkarlanması məlumdur.

MÖVZU3

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏHALİSİ

SUAL1. Əhali haqqında ümumi məlumat.

İnsanların yaranması haqqında müxtəlif fərziyyələr mövcuddur. Onun yaşının 2-2,5 mln. il olduğu açıqlanmışdır. Əhali hər hansı bir ölkənin məhsuldar qüvvələrinin inkişafı və yerləşdirilməsinin aparıcı qüvvəsidir. O, istehsal sahəsinin subyektidir. Əhali əməkdə iştirak edərək ictimai istehsalın əsasını təşkil edən cəmiyyətin əsas başlıca məhsuldar qüvvəsidir. Əhali maddi istehsalın ən böyük istehsalçısı və istehlakçısıdır. Digər tərəfdən əhali ictimai istehsal prosesində istehsalla istehlak qütbləri arasında aparıcı mövqe tutaraq o, özü-özlüyündə dünya təsərrüfatı coğrafiyasının predmeti rolunu oynayır. Çünki, əhali hər iki qütb arasında – istehlak və istehsal arasında əsas hərəkətverici qüvvə sayılır. İnsan cəmiyyətin maddi əsasını, planetin ən fəal elementini təşkil edir. İnsan ən ağıllı, bilikli, şüurlu, dərrakəli, bacarıqlı və yaraşığı varlıqdır. Mahiyyət etibarilə o, təbiətin bir hissəsi sayılan və spesifik mədəni mühit yaradan, yüksək sivilizasiyaya malik, materiyanın ən ali, ülvi, yaradıcı, mürəkkəb təkamül yolu keçmiş, formalaşmış, təşəkkül tapmış, dayanıqlı inkişaf etmiş sosial-psixoloji varlıqdır. Qurani Kərimin “İnsan” surəsində deyildiyi kimi, o, bütün canlıların ən alisi, gözəli və kamilidir. İnsan Yer Kürəsinin maddi aləminin təbiətlə birlikdə əsas aparıcı tərkib hissəsidir. Marksın təbirincə insan təbii-ictimai canlı olmaqla təbiətlə yaşayır.

SUAL2 Respublika əhalisinin dinamik inkişafı,təbii artımı,orta sıxlığı,miqrasiyası.

Qədim əcdadlarımızın məskəni sayılan Azərbaycan əhalisinin dinamik inkişafında artıb-azalmalarla səciyyələnmişdir. Hələ 1828-ci ildə Şimali Azərbaycanı Rusiya zəbt edəndə onun əhalisinin sayı 1,0 mln, 1913-cü ildə 2,3 mln, 2013-cü ilin sonu üçün isə Cənubi Qafqaz regionunda 1-ci olaraq 9,5 mln. əhaliyə malik olmuşdur. Artan dil ailəsinin türk qrupuna daxil olan azərbaycanlıları dünyanın 72-dən çox ölkəsində yaşamaqla ümumi sayları 50 mnl.nəfəri keçmişdir.Onların sayı təkcə İranda-25-30 mln nəfərdən çoxdur.Əhalinin orta sıxlığı hər kv.km-də 109 nəfərə çatmaqla maksimal sıxlıq Bakıda 1020 nəfərdən az deyildir. Ən az əhali sıxlığı düzənlik ərazilər üçün xarakterikdir. Əhalinin təbii artımına müxtəlif səbəblər təsir edir ki, bu da son illər öz artımı ilə tanınaraq hər 1000 nəfər hesabı ilə 12,8 nəfər təşkil etmişdir. Əhalinin illik təbii artımına görə ölkə öz regionunda liderdir. Bu sahədə Azərbaycan Respublikası əhali artımının 2-ci tipinə aid edilir. Əvvəllər Bakıda əhali artımı mexaniki artım hesabına baş verirdi. Proses xüsusilə neft sənayesinin inkişafı ilə, eləcə də, Rus imperiyasının yeritdiyi siyasətləəlaqədar idi. Belə ki, Rusiyadan 300 kəndli ailəsi işçi qüvvəsi kimi Azərbaycana gətirilmişdir.

SUAL3.Azərbaycan uzun ömürlülər diyarı kimi.

Haqlı olaraq Azərbaycan Respublikasını uzun ömürlülər diyarı kimi tanıyırlar. Respublikada hər 100 min nəfərə yaşı 100-ü keçmiş 84 nəfər adam düşür. Keçən əsrdə yaşamış Lerikli 167 yaşlı Şirəli Müslümov bunlardan biridir ki, o, 1973-cü ildə dünyasını dəyişmişdir. Ölkədə orta ömür sürmə 72,4 il təşkil edir. Qadınların orta ömür sürmələri 75,1 ildir, bu kişilər üçün 69,7 ildən çox deyildir. Deyilənlərin yüksək həddə çatması ölkənin təbii şəraitinin əlverişli olması, təbii ekoloji durumun xüsusilə dağlıq ərazilərdə təbii halda saf olması, tibbi xidmətin səviyyəli mövcudluğu, insanların iqtisadi-sosial rifah hallarının yaxşılığı ilə bağlıdır.

SUAL4. Əhalinin tərkibi, yaş, etnik, cinsi, dini strukturu.

Bu və ya digər səbəbdən dünyaya gələnlər içərisində oğlanlar üstünlük təşkil edirlər. Lakin son illər bu sahədə xeyli dəyişikliklər baş verməkdədir. Məsələn, 2009-cu il məlumatına görə ölkədə kişilərin xüsusi çəkisinin qadınlara olan nisbəti 49:51-ə olanı kimi müşahidə edilir. Ölkədə son illərdə 60-65 yaşında olanların sayı artmaqdadır. Respublikada əhalinin milli tərkibi mürəkkəb olub 113 millətin nümayəndəsinin olması toleriantlığın da çəkisinin artmasına təsir etməkdədir. Əgər azərbaycanlıların sayı ümumi əhalinin 83%-ni təşkil edirsə başqa millətlərdən – ləzgilər-2,0%-dən çox, ruslar-1,3%, tatarlar-1,3% təşkil etməkdədir. Bunlardan başqa cuhudlar, gürcülər, tatlar, talışlar, utilər, avarlar, kürdlər də yaşamaqdadır. Ruslar buraya XIX əsrin 2-ci yarısında, ermənilər isə hələ 1828-ci ildən köçürülmüşlər. Bunlar hamısı əhalinin milli tərkibinin daha da mürəkkəbləşməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası ərazisində əhalinin məskunlaşması qeyri-bərabərdir. Əhalinin çoxu 500 metr yüksəklikləri olan ərazilərdə özlərinə məskən salmışlar. Lakin, elə yaşayış məntəqələri də vardır ki, onlar dəniz səviyyəsindən 2330m, 2000 m yüksəkliyə malikdirlər. Bunlara müvafiq olaraq Kəlbəcər rayonundakı Yuxarı Bağırsağ və Quba rayonunun Xınalıq yaşayış məntəqələrini göstərə bilərik.

SUAL5. Şəhər-kənd əhalisi,urbanizasiya və əmək ehtiyatlarından istifadə.

Azərbaycan Respublikasında şəhər elementlərinin –ünsürlərinin rayon mərkəzlərinə,kənd yaşayış yerlərinə doğru öz areallarını genişləndirməsi yeni-yeni şəhər və qəsəbələrin, ərazi istehsal komplekslərinin yaranmasına və formalaşmasına səbəb olmaqdadır.Onun nəticəsidir ki, şəhər əhalisinin sayı artaraq kənd əhalisinin xüsusi çəkisi azalmaqdadır.Belə ki, hal-hazırda ölkədə 78 şəhər, 262 şəhər tipli qəsəbə formalaşmışdır.Deyilənlərin nəticəsidir ki, şəhər-kənd əhalisi 53,2:46,8 nisbətindədir. Deyilənlər ölkədə urbanizasiyanın,aqlomerasiyaların artmasına şəraiti daha artırmaqdadır.Get-gedə ölkədə şəhər yaşayış tərzi üstünlük təşkil etməkdədir. Şəhərlərin əhalisinin, təsərrüfat sahələrinin onenine, uzununa artması urbanizasiyanı, aqlomerasiyaların sürətini və sayını artıraraq 14 respublika və muxtar respublika tabeliyində olan: Bakı,Gəncə,Sumqayıt, Naxçıvan, Culfa,Ordubad,Şəki,Şuşa,Xankəndi,Yevlax,Naftalan,Mingəçevir,Şirvan,Lənkəran şəhərlərinin tam formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Ölkədə iş qabiliyyəti olanların sayı 2013-cü ildə 6260,1 min nəfərə, fəal əhalinin sayı 4757,8 minə, işçilərin sayı 236,1 min nəfər təşkil etmişdir. Azərbaycan Respublikasında 1,3 mln nəfər təqaüdçünün olması qeydə alınmışdır.

Mövzu 4: “Azərbaycan Respublikası təsərrüfatının inkişafı və ərazi təşkili. Yanacaq-energetika kompleksi. Yanacaq sənayesi.”

Sual 1: “Azərbaycan Respublikası təsərrüfatının strukturu.”

Dünya təsərrüfatının tərkib hissələrindən biri də Azərbaycan Respublikasının təsərrüfatıdır. Onun strukturuna istehsal vasitələri istehsalı, xalq istehlakı malları istehsalı sahələri, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və rabitə, elm və təhsil, səhiyyə, xidmət sferası sahələri daxildir. İstehsal vasitələri istehsalında sənayenin ağır və yüngül sahələri aparıcı yer tuturlar. Ağır sənayeyə yanacaq-energetika kompleksinin yanacaq və elektroenergetika sahələri, metallurgiya və müxtəlif növ maşınlar buraxan komplekslər, habelə kimya və neft-kimya ilə yanaşı meşə və tikinti materialları istehsalı kompleksləri daxildir. İstehlak malları istehsalı sahəsinin isə ərzaq və yüngül sənaye sahələrinin olması səciyyəvidir. Kənd təsərrüfatının əkinçilik (bitkiçilik) və heyvandarlıq sahələri səciyyəvidir. Çox sahəvi nəqliyyat isə ölkədə məhsuldar qüvvələrin inkişafı və düzgün yerləşdirilməsinin əsasını təşkil edir. Elm, təhsil, səhiyyənin özünəməxsusluğu mövcuddur. İqtisadi inkişafda sənaye sahəsi aparıcıdırsa, digər təsərrüfat sahələri isə müxtəlif çəkilərlə tanınırlar.

Müasir dövrdə Respublika xalq təsərrüfatının strukturu bir sıra yeni sənaye və istehsal sahələrinin yaradılması ilə daha da zənginləşdirilmişdir. Modul tipli elektrik stansiyalarının, sənaye parklarının yaradılması dövrün tələblərinə cavab verir. 2014-cü ildə Ümumi Daxili Məhsulun dəyəri 73,6 mlrd. dollar təşkil edərək valyuta ehtiyatı 50 mlrd. dollar, investisiya qoyuluşu isə 27 mlrd. dollar təşkil etmişdir.

Sual 2. Azərbaycan Respublikasında yanacaq-energetika kompleksinin inkişaf tarixindən.

Azərbaycan dünyanın ən qədim yanacaq rayonlarından sayılır. Bunu tarixi faktlar bir daha təsdiq edir. Belə ki, 1594-cü ildə usta Allahyar Məhəmməd Nuru oğlu tərəfindən əl ilə Balaxanıda 25 metrlik dərinliyə malik olan quyu qazılmışdır. 1871-ci ildə isə Ağarza Mirzəyev Balaxanıda 42 m. dərinliyi olan quyu qazdırmış və nəticədə quyudan neft fontan vurmuşdur. 1873-cü ildə isə Balaxanı sahəsində 38 m. dərinlikdən qazılmış quyu sutkada 3 min ton neft verə bilmişdir. 1875-ci ildə Sabunçu ərazisində 1890-cı ildə Ramana sahəsində qazılan neft quyularının və neft şirkətlərinin sayı gündən-günə artmışdır. Nobel qardaşları (1879-cu ildə), Rotşild, Mantəşev, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Murtuza Muxtarovun şirkətləri daha çox neft hasil etmişlər. Pirallahı neft sahəsində hasilata hələ 1887-ci ildən başlanılmışdır. Burada kütləvi surətdə neft hasilatına 1902-ci ildən başlanılmışdır. Sənaye üsulu ilə ilk neft hasilatı 1847-ci ildə Bibiheybətdə, 1871-ci ildə isə Balaxanıda baş tutmuşdur. 1859-cu ildə Rus imperiyasında Balaxanı-Bakı arasında uzunluğu 12 km. olan ilk neft kəməri çəkilmişdir. 1896-1906-cı illərdə isə uzunluğu 833 km.-dən çox olan Bakı-Batumi neft kəməri kərasin daşınmasına şərait yaratmışdır. 1898-ci ildə illin hasilata görə Azərbaycan dünyada 1-ci yərə çıxmışdır. 1900-cü ildə Rusiya neftinin 95%-dən çoxunu təşkil edərək 10 mln. t., 1901-ci ildə Rusiya neftinin 90,7%-ni (10,8 mln. t.), 1913-cü ildə Rusiya neftinin 83%-ni (7,7 mln. t.), 1911-ci ildə neft hasilatı 11 mln. t., 1941-1945-ci illərdə SSRİ neftinin (110 mln. t.) 75 mln. tonunu vermişdir. Hal-hazırda onun illik hasilatı 43,5 mln. tondur.

Sual 3. Yanacaq –energetika kompleksi.

Yanacaq –energetika kompleksi ölkənin davamlı iqtisadi inkişafının əsasını təşkil edir. Buraya yanacaq və elektroenergetika daxildir. YEK –in inkişafında hər iki sahə aparıcı yer tutsa da yanacaq sənayesinin özünəməxsusluğu vardır. Yanacaq sənayesi mürəkkəb quruluşa malik olsa da hasilat və emal sahələrini özündə birləşdirir. Hasilata neft, qaz, kömür, şist, torf, odun daxil olsa da emala benzin, mazut, kerosin, dizel yanacağı, sürtkü yağları və s. daxildir. Neft tərkibində karbon, hidrogen və s. olmaqla mayedir. Emalından 2500-dən az olmamaqla yeni məhsul alınsa da ölkədə bu göstərici hələlik 90-dan çox deyildir. Respublika qədimdən Balaxanı, Suraxanı, Bibiheybət, Ramana və b. kimi neft yataqlarına malik olmaqla dünyada ilk dəfə sənaye üsulunu 1847-ci ildə Bibiheybət mədənlərində tətbiq etmişdir. 1871-ci ildə isə ilk sənaye üsulu ilə neft hasilatına Balaxanıda başlanılmışdır. Ölkədə 1945-1949-cu illərdə Neft Daşlarından neft hasil edilmişdir. Ən çox neft hasilatı 1941-ci ildə 23,5 mln. t. və 2010-cu ildə 51 mln. tona çatmışdır. 2013-cü ildə bu hasilat 43,5 mln. t. təşkil etmişdir. Xəzər dənizi illik neft hasilatının 96,1%-ni verməkdədir. Respublika ildə xaricə göndərilən neftdən 30 mlrd. dollarlıq gəlir götürür. Bu vaxta qədər ölkədə neft hasilatı 1,5 mlrd. tonu keçmişdir.

Sual 4. “Əsrin müqaviləsi”.

Ölkədə, ümumilikdə, xalq təsərrüfatının, o cümlədən yanacaq sənayesinin davamlı inkişafını təmin etmək məqsədilə ümumi ehtiyatı 3-13 mlrd. t. arasında dəyişən neft ehtiyatını istehsala cəlb etmək məqsədilə, xüsusilə Xəzər dənizinin Azərbaycan Respublikası sektorunda xüsusi qollar tapmaq ölkə qarşısında duran başlıca məsələlərdən idi. Bu məqsədlə dünyanın aparıcı dövlətlərinin tanınmış neft şirkətlərinin köməkliyinə ehtiyac hiss olundu. Bu əsasdan da 20 sentyabr 1994-cü ildə Bakının Gülistan sarayında Xəzər dənizində yerləşən “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” neft yataqlarında qazma işlərinə başlamaq üçün ABŞ-ın BB-nın, Norveçin, Türkiyənin, Rf-in, Səudiyyə Ərəbistanının, eləcə də Azərbaycan Respublikasının tanınmış neft şirkətlərindən “Amoko”, , Yunikol”, “Penzoyl”, “Mak-Dermat”, “BP”, “Pamko”, “Statoyl”, “Türkeş Petroleum”, “Lukoil”, “Delta”, ADNŞ və 1996-cı ildən Yaponiyanın “İtoçi” neft şirkətləri arasında müqavilə imzalanmış oldu. 30 illik müddətə bağlanmış “Əsrin müqaviləsi” 99 mlrd dollarlıq gəlir verməli, 511 mln t. neft hasilatının 253 mln. tonu Azərbaycana çatacağı, əldə edilmiş 55 mlrd. kub m. təbii qazın hamısı Azərbaycana verilməsi, əldə edilən gəlirin 76%-i Azərbaycan Respublikasına çatacağı öz əksini tapmışdır. Bunun nəticəsində Subsa, Ceyhan, Səngəçal, Kulevi neft terminalları yaradılmış, uzunluğu 850 km.-ə çatan Bakı-Subsa, uzunluğu 1776 km.-ə çatan Bakı-Tbilisi – Ceyhan, uzunluğu 179 km.-ə bərabər olan Çıraq-Səngəçal boru kəmərləri çəkilmiş, 1997-ci ilin 12 noyabrından bu vaxta qədər 385 mln. t. neft ixrac edilmişdir. Bu vaxta qədər 20 ölkənin 53 neft şirkəti ilə 33 müqavilə bağlanmışdır.

Sual 5. Azərbaycan Respublikasında təbii qaz sənayesinin inkişafı.

Azərbaycan Respublikasında aşkarlanmış 71-dən çox neft-qaz yataqlarından 61-i istismardadır. Bunun 30-dan az olmayanı müstəqil qaz yataqlarıdır. Onun aşkarlanmış ehtiyatı 2,7 trln. kub metrdən çoxdur. Qaz hasilatının əsası 1859-cu ildən qoyulsa da, 1902-ci ildə daha da genişləndirilmiş, onun kütləvi hasilatına isə 1928-ci ildən Suraxanıda başlanmışdır. Müasir qaz yataqları ölkə ərazisinin daxili rayonlarında, habelə Xəzər dənizində, Qaradağ, Zirə, Gürqan, Naxçıvan, Ümid, Abşeron, Siyəzən, Çıraq, Kənizdağ, Babək, Bahar, Mişovdağ, Daşgil, Şahdəniz ərazilərində aşkarlanmışdır.

Kəski 1999-cu ildən, hasilatı 2006-cı ildən başlayan, Bakıdan dənizin içərilərinə doğru 70 km.-lik məsafədə yerləşən Şahdəniz yatağının qaz 1,2 trln kub m., kondensat ehtiyatı 620 mln. t-dan çoxdur. 2006-2014-cü illərdə Şahdənizdən 54,4 mlrd kub m. qaz, 14 mln t. kondensat əldə edilmişdir. Uzunluğu 1050-971 km. arasında olan Şahdəniz-Ərzurum qaz boru xətti ilə Gürcüstana, Türkiyəyə, digər Avropa ölkələrinə təbii qaz nəql edilir. Hal-hazırda Azərbaycan İrana, Türkiyəyə, Gürcüstana, Rf-ə qaz ixrac etməkdədir. 2013-cü ildə ölkədə illik qaz hasilatı 17,9 mlrd kub m. təşkil edir.

Mövzu 5. Azərbaycan Respublikasında elektroenergetikanın inkişafı və yerləşdirilməsi.

Sual 1. Elektroenergetika, onun rolu, əhəmiyyəti və inkişaf zəminləri.

Elektroenergetikaya bölgədə yerləşən elektrik stansiyaları, elektrik şəbəkələri, hasil olunmuş elektrik və istilik enerjisi daxildir. Elektroenergetika ETT-in nailiyyətlərindən biri olub maddi istehsalın aparıcı sahələrindən birini təşkil edir. Müasir texniki vasitələrin işləməsini, insanların yaşayış tərzinin durmadan yaxşılaşdırılmasını, istər mövcud təsərrüfat sahələrinin, istərsə də yenilərinin mövcudlaşmasını, əməyin məhsuldarlığının artırılmasını, vaxta qənaət olunmasını, sənaye birlik və qovşaqlarının yaradılmasını, ərazi istehsal komplekslərinin təşkil olunmasını, qısa zaman kəsiyində kəmiyyət-keyfiyyət göstəricilərinin zamanın tələbləri səviyyəsinə qaldırılmasını təmin etmək elektroenergetikanın köməkliyi ilə təmin etmək mümkündür. O, eyni zamanda rayon əmələgətirici amil kimi də özünü göstərir. İnsanların sosial inkişafını, mədəni formalaşmasını elektrik enerjisi olmadan düşünmək mümkün deyildir. Digər tərəfdən, elektroenergetika ölkədə məhsuldar qüvvələrin hərtərəfli inkişafını təmin edən və onun ərazi daxilində bərabər yerləşdirilməsinin təminatçısıdır. Bir sözlə, elektroenergetikanın iqtisadi, siyasi, strateji rolu və əhəmiyyəti danılmazdır. Ölkədə elektroenergetikanın inkişaf zəminləri hələ çox qədimdən neft sənayesinin inkişafı ilə, istehsalın çoxluğu, habelə axar su mənbələrinin mövcudluğuna söykənir.

Sual 2. Elektroenergetikanın inkişaf tarixindən.

ETT-nin 3 aparıcı avanqard sahəsindən biri sayılan elektroenergetika ərazidə iti axara və çox sulu çayların mövcudluğu ilə, istehlakın get-gedə artması ilə, neft sənayesinin qədimdən inkişafı ilə əlaqədar olaraq əsrlərlə inkişaf tarixinə malikdir. 1913-cü ildə Azərbaycanda 40 min kvt. Gücə və 111 mln. kvt. saat enerji istehsalına malik 20 elektrik stansiyası mövcud idi. Bu onu Rusiyada Moskva və Peterburqdan sonrakı 3-cü yeri tutmağa gətirib çıxarmışdır. Elektrik stansiyalarının əksəriyyəti Bakıda yerləşsə də ətraf bölgələrdə də yerli tələbatlara xidmət edən elektrik stansiyaları da var idi. Bunlardan Abşeronda “Qırmızı Ulduz”, Krasin adına, Şimal elektrik stansiyalarının adını çəkə bilərdik ki, onlar da əsasən neft yanacağından alınan yanacaq növləri əsasında elektrik enerjisi verirdilər. ətraf rayonlarda isə başlıca olaraq mərkəzdən fərqli su elektrik stansiyalarının tikilməsinə üstünlük verilmişdir. Bunlardan Gəncəçay üzərində tikilmiş Zurnabad, Qudyalçay üzərində tikilmiş Quba, Qarqarçay üzərində tikilmiş Xankəndi, Talaçay üzərində tikilmiş Zaqatala, Tərtərçay üzərində tikilmiş Madagiz, Kiş çayı üzərində tikilmiş Şəki SES-lərinin adlarının çəkə bilərik. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında ümumi gücü 6,5 mln. kvt olan 24-dən artıq elektrik stansiyaları fəaliyyət göstərir ki, onların da illik məhsul istehsalının kəmiyyət göstəricisi 23,4 mlrd. kvt. Saatdan çoxdur. İlk İES Bakıda 1897-ci ildə, ilk SES isə 1890-cı ildə almanlar tərəfindən Gədəbəydə tikilmiş Qalakənddir.

Sual 3. Azərbaycan Respublikasında elektroenergetikanın strukturu və müasir inkişafı.

Müasir Azərbaycan Respublikası elektroenergetikasının tərkibi ənənəvi və qeyri-ənənəvi və ya əsas və alternativ mənbələrə əsaslanaraq İES-lərdən, istilik elektrik mərkəzlərindən, SES-lərdən, habelə Modul tipli elektrik stansiyalarından ibarətdir. Ölkədə hasil olunan illik elektrik enerjisinin başlıca mənbəyi istilik elektrik stansiyalarıdır. Bir qayda olaraq ölkədə İES-lər qazla, mazutla fəaliyyət göstərirlər. İES-lərin üstün cəhətləri onların yanacağına çoxluğu, tez tikilməsi, vaxta qənaət edilməsi, çox elektrik enerjisi vermələri, istehlaka yaxın və ya hər yerdə tikilə bilmələri, ekoloji cəhətdən təmiz olmaları, ilboyu sabit elektrik vermələri, şəbəkəyə tez qoşula bilmələri və sairədir. 1897-ci ildə 550 Mvt-lıq Bibiheybət sahəsində, 1901-ci ildə Bayılda, 1902-ci ildə Belqorod İES-lər işə salınsalar da tələbata cavab vermədikləri səbəbindən artıq fəaliyyət göstərmirlər. 1954-1956-cı illərin məhsulu olan, qazla, mazutla işləyən və hal-hazırda ümumi gücü 400 Mvt-a çatan “Şimal” DRES-i, 1954-1962-cı illərin məhsulu olan və Avropada ilk açıq tipli stansiya sayılan və indi 2013-ci ildə təmirdən sonra 780 Mvt gücə malik “Cənub” (dizel yanacağı, qazla, mazutla işləyir) DRES-i, 1981-ci ildən fəaliyyətdə olan və gücü 3,2 mln. kvtdan çox olan “Azərbaycan” DRES-i Mingəçevir şəhərindədir.

İldə hasil olunan 23,4 mlrd kvtsaat elektrik enerjisinin 93%-ə qədərini İES-lər verirlər. Adambaşına düşən illik elektrik enerjisi 2512 kvtsaat olmaqla Azərbaycan Cənubi Qafqazda liderlik edir.

Sual 4: Azərbaycan Respublikasında SES –lərin müasir vəziyyəti.

Gec və baha başa gələn, ilboyu sabit elektrik enerjisi verməyən, yeraltı, yer üstü təbii sərvətlərin sıradan çıxmasına səbəb olan, lakin, ucuz elektrik enerjisi alınmasının, su nəqliyyatının, balıqçılığın, torpaqların suvarılmasının, mikroiqlimin yaranmasının, turizm təsərrüfatının, insanların istirahətinin yaxşılaşmasının səviyyəli olmasına müsbət şərait yaradan SES-lər ölkə ərazisində kifayət qədərdir. Onlar 2013-cü ildə 1,5 mlrd. kvt saat elektrik enerjisi verə bilən 788 Mvt gücə malikdirlər. İlk SES 1890-cı ildə Qalakənddə yaradılsa da demək olar ki, bütün regionların çayları üzərində fəaliyyət göstərirlər. Cənubi Qafqazda elektrik enerjisinin 50%-ə qədərini verən Azərbaycan Respublikasında mövcud çayların hidroenerji potensialı 43,5 mlrd. kvt/saatdan az deyildir. Bu qədər elektrik enerjisi almaq üçün çaylar üzərində 5,5 mln. kvt gücündə elektrik stansiyası tikmək olar. Ölkədə 1954-cü ildən gücü 403-420 Mvt olan Mingəçevir, 1957-ci ildən gücü 16.5 min kvt, hasilatı 73 min kvt/saat Varvara, 1976-cı ildən fəaliyyətdə olan və gücü 50 min kvt, enerji hasilatı 125 mln kvt/saat Tərtər, 1967-1971-ci illərdə tikilmiş və gücü 22 mvt, hasilatı 73 mln kvt/saat Araz, 1982-ci ilin məhsulu olan, gücü 380 min kvt, enerji hasilatı 900-1,0 mlrd kvt/saat Şəmkir, 2000-ci ildə tikilmiş, gücü 150 Mvt, hasilatı 400 mln kvt/saat Yenikənd, 2010 –cu ildə tikilmiş 150 min kvt gücündə Biləv, 2006-cı ildə istifadəyə verilmiş, gücü 4,5 Mvt Vayxır (Babəkənd), 2013-cü ildə tikilmiş gücü 25 Mvt olan Taxtakörpü, 2012-ci ildə tikilmiş, gücü 25 Mvt Qusar-1, 2012-ci ilin məhsulu olan, gücü 325 Mvt Fizuli SES-ləri ildə 1,5 mlrd kvt/saatdan çox elektrik enerjisi verirlər (2013-cü il).

Sual 5. Modul tipli elektrik stansiyaları, alternativ enerji mənbələri və perspektiv inkişaf.

Özünün elektrik enerjisinə olan təhlükəsizliyini tam təmin edən Azərbaycan Respublikasında digər təsərrüfat sahələrində olduğu kimi elektroenergetikada da yeni istehsal sahələri axtarılır və onların varlığına nail olunur. Bunlardan biri də müasir və yeni tipli Modul elektrik stansiyalarından elektrik enerjisinin alınmasıdır. Bu tip elektrik stansiyaları tez tikilir, ucuz başa gəlir, yanacaq qənaət edilmiş olur, avadanlıqlar kiçik bir ərazidə quraşdırılır, ən əsası şəbəkəyə tez – 3-4 dəqiqəyə qoşulur, ekoloji saflığa malikdir, perspektivlidir, qazla, mazutla, hətta dizel yanacağı ilə də işləyir, karbon qazının atmosfərə buraxılmasının qarşısını alır, faydalı iş əmsali yüksəlir, müasir texniki avadanlıqlarla təchiz olunur və s. ölkədə 2006-cı ildən tikilməyə başlayaraq mövcudları Astarada, Naxçıvanda, Xaçmazda, Şəkiddə, Bakının Nizami rayonunda, Qubada, Sumqayıtda, Səngəçaldə fəaliyyət göstərərək ümumi gücləri 880 Mvt təşkil edir.

Daha çox elm tutumlu sahə olan alternativ enerji mənbələrinə Günəşin, küləyin, suların qabarma-çəkilməsinin, Yer daxilin, biokütlələrdən alınan enerjilər daxildir. Bunlar eyni zamanda hibrid enerji mənbələri də adlandırılırlar. Bunlar nəinki elektrik və istilik enerjisi alınmasında, habelə yol hərəkət göstəricilərinin işıqlandırılmasında da istifadə olunurlar. Hal-hazırda Bakı küçələrinin yol hərəkəti göstəriciləri, Biləsuvarada 6 məktəb, 6 uşaq bağçası, Günəş plitələrindən istifadə edərək işıqlandırılırlar. Günəş və külək elektrik stansiyaları Yaşma qəsəbəsinin Şurabad poliqonunda və bir sıra bölgələrdə fəaliyyət göstərirlər. 2020-ci ildə onların xüsusi çəkisi 20%-ə çatdırılmalıdır.

Gələcəkdə ölkədə kiçik SES-lərin tikilməsinə üstünlük veriləcəkdir.

